

Քենիկ Վարդանյան
ՀԱԻ, ՇՀՀԿ

**ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔԱՅԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ
ՈՒՇԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ՝ ԸՍՏ ԼՃԱՇԵՆԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ
(Մ.Թ.Ա. 16–13-ՐԴ ԴԴ.)¹**

*Կուրի և Արաքսի միջագետքի բրոնզ-երկաթեդարյան հանքային² հնա-
ժողովրդագրական և սոցիալական վերակազմության նպատակով՝ սույն
հոդվածում քննվում են Լճաշենի ուշբրոնզեդարյան դամբանադաշտի՝ թվով
186 դամբանում առկա 196 աճյունների հնագիտական և հնամարդաբանա-
կան փվյալները: Օգտագործված մեթոդաբանությունն առաջարկում է դամ-
բանային կառույցների ձևաբանական վերլուծության միջոցով կատարել
թաղման ծեսի դասակարգում և դրա բազմակողմանի ուսումնասիրություն,
որը տեսանելի է դարձնում սոցիալական լանդշաֆտի փոփոխությունները:*

*Հիմնաբաներ՝ Հարավային Կովկասի հնագիտություն, ուշ բրոնզի դարաշրջան,
հնաժողովրդագրություն, զինվորական դաս, բրոնզեդարյան բնակավայր, Լճաշեն,
դամբարանային համալիր:*

Դիրքը և ուսումնասիրության պատմությունը

Լճաշենի դամբանադաշտը տեղադրված է Սևան քաղաքից 5 կմ հարավ-
արևմուտք, ծովի մակերևույթից շուրջ 2000 մ բարձրության վրա: Այն ձգվում է
մինչև Չկալովկա գյուղի տարածքը (ընդհանուր երկարությունը՝ 4 կմ): Դամբա-
նադաշտում և ամրոցում պեղումներ են իրականացվել մի քանի փուլերով:

Լճաշենի ամրոցում առաջին անգամ ուսումնասիրություններ՝ թեև ոչ-
կանոնավոր, իրականացրել են Ի. Պոլյակովը, Ե. Լալայանը, Ա. Իվանովսկին³:
1956–75 թթ. Լճաշենի ամրոցում և դամբանադաշտում կանոնավոր պեղումներ է
կատարել Հ. Մնացականյանը, ով ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրել է 295 մեծ

¹ Խորին երախտագիտություն ենք հայտնում պ.գ.թ. Լ. Ա. Պետրոսյանին՝ Լճաշենի դամբա-
նադաշտի 1986–2006 թթ. պեղումների արդյունքին [տե՛ս Պետրոսյան 2015] ծանոթացնելու
և դրանից օգտվելու հնարավորություն տալու համար:

² Հին հանքային (պալեոպոլյացիա)՝ մեկ դամբանադաշտի տարածքում թաղված *օբյեկտ-
ների* ամբողջությունն է, որը, սակայն, չի ներկայացնում թաղումների պատահական կու-
տակում (օրինակ՝ մարտում զոհված զինվորների թաղումներ) կամ ծիսական թաղում
(«քրմերի» դամբաններ, *կենդրաֆներ*, «սրբազան կենդանիների» թաղումներ», են
[տե՛ս Алексеев 1989, 75]):

³ Ավետյան 2003, 12–13:

ու փոքր դամբան⁴: Լճաշենում մասնավոր պեղումներ են իրականացրել նաև Հ.Իսրայելյանը⁵, Է.Խանզադյանը⁶ և ուրիշներ:

Լճաշենի դամբանադաշտում և ամրոցում 1975–1986թթ. պեղումներ է կատարել Վ.Ավետյանը՝ ուսումնասիրելով շուրջ 200 դամբան⁷: Լճաշենի դամբանադաշտի ուսումնասիրության երրորդ փուլը կապված է Լ.Պետրոսյանի հետ. նա այս հնավայրում 1989–2006թթ. ուսումնասիրել է 223 դամբան, որոնց ժամանակագրական ընդգրկումը տատանվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. 13-րդ դ.⁸: Հ.Մնացականյանի և Վ.Ավետյանի պեղած դամբանների նկարագրությունների մասնակի հրատարակումը⁹ դժվարացնում է Հարավային Կովկասի այս կարևոր հուշարձանի ամբողջական ուսումնասիրությունը, ուստի սույն հոդվածում կօգտագործվեն Լ.Պետրոսյանի պեղումների արդյունքները¹⁰:

Դամբանադաշտում պեղումներն իրականացվել են երեք տեղամասերում: Ներկայումս առաջին տեղամասը գրեթե ամբողջությամբ ծածկված է գյուղի նորակառույց տներով¹¹, երկրորդը գտնվում է գյուղից մոտ 1 կմ արևելք գտնվող լճի անտառամերձ հատվածում¹²: Երրորդ տեղամասը սկսվում է երկրորդի հարավ-արևելյան եզրից և հասնում մինչև Չկալովկա գյուղի մերձակա տարածքներ¹³:

Դամբանադաշտի կառուցվածքը

Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբանադաշտերը ձևավորվել են տեղանքի բնական տարրերի, մարդակերտ կառույցների և որևէ կարևոր դամբանաբլուրի շուրջ¹⁴: Սակայն համայնական դամբանադաշտում նոր դամբանի կառուցումը պայմանավորված է եղել հանգուցյալի սոցիալական դիրքով կամ սեռատարիքային պատկանելությամբ¹⁵: Լճաշենի սեպագիր արձանագրության դիմաց՝ լճի ջրերից ազատված

⁴ Мнацаканян 1957, 192–207; Մնացականյան 1965, 95–114:

⁵ 1978թ. Հ.Իսրայելյանը Լճաշենում բացեց տարածամասնակյա թաղումներ պարունակող դամբաններ, որոնցից առաջինը թվագրվում է՝ 15–14-րդ (անհատական), երկրորդը՝ 10–8-րդ (խմբային), երրորդը՝ 6–4-րդ (անհատական) դարերով [Իսրայելյան 1979, 6]:

⁶ Խանզադյան 1960, 65–78:

⁷ Ավետյան 1986, 90–96; 2003, 51–57:

⁸ Петросян 1988, 99–101; Պետրոսյան 2015, 291–295:

⁹ Լճաշենի մ.թ.ա. 15–13-րդ դդ. մեծ դամբանաբլուրների կառուցվածքի և ուղեկցող գույքի նկարագրությունները տես Ավետյան 2003, 58–67:

¹⁰ Պետրոսյան 2015:

¹¹ Մեծ դամբանաբլուրները գտնվում են առաջին տեղամասի հարավային ծայրին [Ավետյան 2003, 49]:

¹² Այստեղ հաշվվում է մոտ 400 դամբան [Ավետյան 2003, 50]:

¹³ Այստեղ հաշվվում է մոտ 500 դամբան, որոնք դասավորված են խմբերով, յուրաքանչյուրում՝ 3–15 դամբան [Ավետյան 2003, 50; Պետրոսյան 2015, 6–7]:

¹⁴ Սյունիքի ու Արցախի դամբանադաշտերի կառուցապատման սկզբունքների մեջ բնական միջավայրի գործոնի մասին տես Ավետիսյան և այլք 2017, 160–164:

¹⁵ Matveeva 2007, 32.

բնակավայրից 150 մ արևելք ընկած հարթ ու քարագուրկ մի տարածքում, կենտրոնացած են տարբեր չափերի մեծ դամբանաբլուրներ¹⁶, որոնց մոտից սկսվել է շարքերով դասավորված մյուս դամբանների կառուցումը՝ հասնելով մինչև Չկալովկա գյուղ: Նույնատիպ իրավիճակ է Թոեղքում և մի շարք այլ հնավայրերում, որտեղ մեծ դամբանաբլուրների շուրջը տեսնում ենք անհամեմատ փոքրերի անհամաչափ կուտակումներ¹⁷:

Հնագիտության մեջ հայտնի երևույթ է, որ դամբանադաշտերում հասարակական շերտերի հստակ տարբերակումը նկատելի է միայն այդ շերտերի առաջացման նախնական փուլերում, երբ հասարակական որևէ խումբ նոր է սկսում առանձնանալ, տարբերակվել համայնքի մյուս անդամներից¹⁸: Միջին բրոնզի դարաշրջանից մինչև 15-րդ դ. նկատվում է միևնույն դամբանադաշտում մեծ դամբանաբլուրների քանակային աճ: Հետագա դարերում նույն դամբանադաշտում նմանատիպ ծախսատար կառույցներ այլևս չեն հանդիպում, ինչպես, օրինակ, Թոեղքի, Ուշ Թեփեի, Լճաշենի և այլ դամբանաբլուրների պարագայում: Դրա փոխարեն, տարբերակումը շարունակում էին կատարել անհամեմատ քիչ մարդկային և նյութական ռեսուրսների վատնումով: Այս համատեքստում է պետք քննարկել Լճաշենի ուշբրոնզեդարյան դամբանադաշտում՝ պատմական շատ փոքր միջակայքում մեծ քանակությամբ տարբերակվող «առանձնաշնորհյալ անձանց» դամբանների առկայությունը¹⁹:

Հաճախ թաղման հուշարձանների նկարագրության և սոցիալական մեկնաբանության մեջ գործածվում են «*մեծ*», «*միջին*» և «*փոքր*» դամբանաբլուր եզրույթները, որոնք, սակայն, կարիք ունեն հիմնավորման: Լ. Մարսադովը դամբանաբլուրի սոցիալական պատկանելությունը, աստիճանակարգությունը ցույց տալու համար առաջարկել է «կարգային» բաժանման համակարգ, ըստ որի՝ տարբերակման միավոր է ընդունվում դամբանաբլուրի չափը՝ համապատասխանաբար սահմանվելով *մեծ*, *միջին* և *փոքր* բառեզրերը²⁰: Քանի որ Լճաշենի ոչ բոլոր դամբանաբլուրների ու դամբանային վերգետնյա մասերն են պահպանվել, ուստի սույն հոդվածում սոցիալական աստիճանակարգության վերհանման համար որպես առանցքային միավոր կընդունվի խցի չափը՝

¹⁶ Ավետյան 2003, 40, 42:

¹⁷ Awalischili 1987, 71. Մեխսեթի դամբանադաշտում նույնպես մեծ դամբանաբլուրը շրջապատված է ավելի փոքրերով: Նման տեղադրությունը, ինչպես և Թոեղքի մի շարք դամբանադաշտերում ու Լճաշենում, ենթադրաբար պայմանավորված էր համայնքի սոցիալական հարաբերությունների պատկերով [Авалишвили 1991, 173]:

¹⁸ Childe 1944, 94–97; Массон 1971, 110.

¹⁹ Թոեղքի միջին և ուշ բրոնզի դարերով ժամանակագրվող դամբանադաշտերում Գ. Ավալիշվիլին հակված է տեսնելու դամբանադաշտի կառուցապատման վերոնշյալ սկզբունքը: Մեծ հողաթմբով դամբանաբլուրները պատկանել են «ցեղապետին», որի ձեռքերում կենտրոնացած էր հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը: Միջին մեծության դամբանաբլուրները մեկնաբանվում են որպես «կենտրոնական խցում թաղվածին պատկանող վարչակարգում ծառայածի», այսինքն՝ համայնական ազնվականության ներկայացուցչի դամբանաբլուր: Սոցիալական այս խավի ներկայացուցիչները մահանալուց հետո թաղվել են իրենց համայնքի առաջնորդի շուրջը [Awalischili 1987, 71–73]:

²⁰ Марсадалов 1997, 98; հարցի վերաբերյալ գրականությունը տես Дашковский 2015, 15:

առանձնացված միջակայքերով, որն ամբողջովին արտահայտում է արտաքին կառույցի գաղափարական ծանրաբեռնվածությունը:

Լճաշենում 16–13-րդ դարերի դամբանների կազմում առանձնանում են հետևյալ տեսակները.

ա) *մեծ դամբանախցեր* (I և II կարգ²¹)՝ համայնքի առաջնորդների թաղումներ,

բ) *միջին մեծության դամբանախցեր* (III կարգ)՝ ցեղային ազնվականության ներկայացուցիչների թաղումներ,

գ) *փոքր դամբանաբլուրներ, կրունկեխներ* (IV–VIII կարգ)՝ հիմնական բնակչության թաղումներ. յուրաքանչյուր կարգի մեջ նկատելի են տարբերություններ²²:

Լճաշենի «*մեծ դամբանախցերն*» ունեն 3մ և ավելի երկարություն: Դրանք՝ ուղեկցող գույքի քանակական և որակական հատկանիշներով տարբերվում են համայնքի մյուս բոլոր թաղումներից (I–II կարգ)²³: Ցեղային ազնվականության ներկայացուցիչների դամբանախցերը սահմանվում են 2,5–3/4մ չափերով²⁴: Բնակչության հիմնական շերտերը ներկայացնող թաղումները տեսանելի են 0,5–2,5մ երկարություն ունեցող դամբաններում (IV–VIII կարգ), որտեղ ևս նկատվում է ներքին աստիճանակարգություն: Երրորդ խմբի փոքր հողաթմբերով թաղումների գույքը սակավաթիվ է: Սա ամենաշատ հանդիպող ենթատեսակն է²⁵:

Երրորդ տեղամասի ժողովրդագրական պատկերը

Լճաշենի դամբանադաշտում ուշ բրոնզի դարում աճյունի մնացորդներ պարունակող 186 դամբանում առկա են 196 աճյուններ, որոնցից տղամարդկանց են պատկանում 96-ը, կանանց՝ 72-ը, երեխաներին՝ 30-ը: Լճաշենում աճյունի ուղղությունը պայմանավորված է եղել հանգուցյալի սեռով. աջ կողքի թաղվածներն արական սեռի են (56%), ձախ կողքի թաղվածները՝ իգական (58%) [աղ. 2–3, էջ 230]:

²¹ Հին հանրության ներքին կառուցվածքը կարելի է պատկերացնել կոորդինատային համակարգում, որտեղ հորիզոնական առանցքին գտնվում են տարբեր գործառույթ կամ կարգավիճակ ունեցող խմբերը (զինվորական, քրմական դասեր, գուշակներ, ևն), իսկ ուղղահայաց առանցքին՝ սոցիալական արժեքականությանը կամ կարգերին առնչվող խմբերը: Համայնքի յուրաքանչյուր անդամ այս համակարգում ունի իր տեղը: Սոցիալական կարգավիճակը, որպես կանոն, ժառանգական է, իսկ կարգի բարձրացումը պայմանավորված է անհատի ձեռքբերումներով: Հին հանրություններում կարգը չի արտահայտում քաղաքական առաջնություն կամ հեղինակության աստիճան, այլ ցույց է տալիս սոցիալական մի խմբի ներսում շերտավորման աստիճանը [Matveeva 2009, 19–20]:

²² Марсаполов 1997, 99.

²³ Դամբանադաշտի այս հատվածում, մեր հաշվարկներով, հանգչում է Լճաշենի իշխանական տան առնվազն 6–8 սերնդի ներկայացուցիչ (№№ 1–5, 8–11, 40, 97) [Мнацаканян 1957, 146–153; Մնացականյան 1965, 95–114; Ավետյան 2003, 58–67; Sagona 2013, 287]:

²⁴ Լճաշեն №№ 3, 6, 12, 36, ևն [Մնացականյան 1965, 95–114; Ավետյան 2003, 58–67]:

²⁵ Երրորդ տեղամասում պեղված 186 ուշբրոնզեդարյան դամբանները կարելի է գնահատել որպես IV–VIII կարգի թաղումներ:

Չնայած Լճաշենի, Արթիկի, Շիրակավանի, Մադնիսնալայի և այլ ուշ-բրոնզեդարյան դամբանադաշտերում պեղված դամբանների մեծաքանակությանը, այս համայնքներն, ըստ վիճակագրական արժևորման, դասվում են փոքր և միջին համայնքների շարքին:

Արթիկում ու Լճաշենում անհատի մահացության ցուցանիշը գրեթե նույնն է, ինչ Հարավային Կովկասի համաժամանակյա մյուս դամբանադաշտերում. 35–40 տ.՝ տղամարդկանց, և 20–35 տ.՝ կանանց համար²⁶: Այսպես, Արթիկում պեղված 640 *կարակոմբային* թաղումներում առկա են 650-ից ավելի աճյուններ, որոնցից եթե առնվազն 40-ը իրենց ընտանիքներով ապրելիս համայնքում միաժամանակ, ապա այդ պարագայում ևս տարեկան մահացության քանակը պետք է կազմեր մոտավորապես 6–10 մարդ²⁷ (աղ. 2, էջ 230):

Ըստ հնաժողովրդագրական ուսումնասիրություններում առաջարկված մեթոդաբանության²⁸՝ փորձենք դիտարկել ուշ բրոնզի դարի տարբեր շրջափուլերում Լճաշենի և Արթիկի բնակչության քանակական տատանումները: Այսպես, մ.թ.ա. 16–15-րդ դդ. Լճաշենում միաժամանակ ապրած բնակչության միջին թիվը պետք է կազմեր մոտ 100 մարդ ($n=22$), համաժամանակյա Արթիկում՝ 10 ($n=1$), մ.թ.ա. 15–13-րդ դդ. Լճաշենում՝ մոտ 700 ($n=165$)²⁹, Արթիկում՝ 2300–2330 ($n=629$), իսկ մ.թ.ա. 13–9-րդ դարերում և՛ Լճաշենում ($n=2$)³⁰, և՛ Արթիկում ($n=11$) նկատվում է բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազում:

Մ.թ.ա. 15–13-րդ դարերում, բնակչության քանակական աճին զուգահեռ, մեծանում է կանանց և երեխաների մահացության ցուցանիշը: Այսպես, ի տարբերություն Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան մյուս հնավայրերի, ուր մանկա-

²⁶ Мкртчян 2001, 111; Худавердян и др. 2015, 50–51.

²⁷ Neiling 2009, 137.

²⁸ Այստեղ n -ը մեկ ընտրության մեջ միավորների քանակն է՝ $n=Z(a+m)/t$, որտեղ a -ն մահացության միջին տարիքն է, m -ը՝ քանակը, t -ն՝ դարաշրջանի կամ փուլի տևողությունը, Z -ը՝ միաժամանակ ապրած բնակչության մոտավոր քանակը (պայմանական նշանները – Բ.Վ.) [Матвеева 2007, 98; Епимахов 2009, 99–101]: Այս մեթոդով հաշվվել է Արթիկի դամբանադաշտի բնակչության կենսագործունեությունը [Neiling 2009, 137]:

²⁹ Լճաշենում մ.թ.ա. 15–13-րդ դդ. բնակչության քանակական աճի այս տվյալները համապատասխանում են ամրոց-բնակավայրի շերտագրությանը: Ամրոցի 1–2, 4 կացարանների երրորդ շերտը հասնում է 1,5–2 մետրի: Այստեղից հայտնաբերված խեցեղենը թվագրվում է ուշբրոնզեդարյան երկրորդ փուլով: Սա խոսում է երկարատև բնակեցվածության մասին [Ավետյան 2003, 33]: Ամրոցի շուրջ տեղադրված բնակավայրն ընդարձակվել է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին: Լճաշենում պեղված 35 կացարանների չափերը տատանվում են 15–20 մ² սահմաններում [Ավետյան 2003, 36]: Այսպես, մեկ շնչին բաժին ընկող մակերեսը տատանվում է 3–4 մ², իսկ, օրինակ, Լճաշենի ամրոցի 9-րդ կացարանն ունի 12 մ² մակերես, որտեղ կարող էր ապրել առնվազն 3–4 հոգի: Ամրոցի արևելյան պարսպից դուրս իրար մոտ կառուցված 7 կացարանների չափերը տատանվում են 9,95×4/5 մ չափերի (42.75 մ²) մեջ, որտեղ ենթադրաբար պետք է ապրած լինել 12–14 հոգի: Այս թիվը համապատասխանում է ավանդական բրոնզեդարյան ընտանիքի վերակազմելի մոդելին [Обыденнов, Домрачева 2005, 200–205]:

³⁰ Այս հաշվարկներն արված են Լճաշենի դամբանադաշտի միայն երրորդ տեղամասի տվյալներով: Սակայն եթե հաշվարկի մեջ ներառվեն Հ.Հ. Մասցակայանի և Վ.Վ. Ավետյանի պեղած դամբանների հնամարդաբանական տվյալները, ապա պատկերը կտրուկ կփոխվեր:

կան մահացության ցուցանիշը փոքր է (Բարձրյալ՝ 7.7% [$n=39$], Բաղերի չալա՝ 15.6% [$n=32$], Բովեր՝ 5%³¹), Լճաշենի երրորդ տեղամասի մ.թ.ա. 14–13-րդ դդ. դամբանները (№№157–208) ներկայանում են 2–22 տարեկանների՝ երեխաների, դեռահասների, պատանիների և երիտասարների 37 (92,5%) թաղումներով ($n=40$)³²: Լճաշենի վերոնշյալ դամբաններում տարբերակում ենք երեխաների թաղման երկու եղանակ՝ ա) երբ մանկահասակ աղջիկները կամ տղաները թաղվել են առանձին պատրաստված հատուկ խցերում և բ) երբ երեխաներին թաղում էին մեծահասակի հարևանությամբ՝ ոտքերի կամ գլխի մոտ, հազվադեպ՝ որովայնին դրված:

Առաջին տեսակի թաղումներից №№180, 184, 74–75 դամբաններում թաղված էին 1,5–4 տարեկան, ապա №№102, 112, 128, 160–161, 166 դամբաններում՝ 6–9 տարեկան և №№72, 103, 132, 157, 163, 183, դամբաններում՝ 12–15 տարեկան երեխաներ: Երեխաների բոլոր դամբաններում ուղեկցող գույքը 1–5 խեցանոթներ էին: Հազվադեպ հանդիպում են նաև մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանու մնացորդներ:

Երկրորդ տեսակի մանկական թաղումներից է №171-ը, որտեղ թաղված՝ 22–25 տարեկան տղամարդու ոտքերի մոտ փաստագրվեցին 9–10 տարեկան երեխայի կմախքի մնացորդներ: №181 դամբանում երկու ննջեցյալ կար՝ 18–22 տարեկան կին և 5–6 տարեկան երեխա³³: №№190–193 դամբանները կազմում են մեկ շարք, ուր №190-ում հասակավոր տղամարդու թիկունքին հարող մասում դրված էին երկու մանկահասակ երեխաների ոսկորներ, №191-ում թաղված էր 15–17 տարեկան տղա, իսկ №192-ում՝ 18–20 տարեկան կին (աջ կողքի) և 10–12 տարեկան երեխա³⁴: №194-ում 45–50 տարեկան տղամարդու հետ 13–15 տարեկան աղջկա աճյունի մնացորդներ են փաստագրվել: №196-ում 22–25 տարեկան տղամարդու գլխավերևում թաղված էր 10–11 տարեկան՝ նստած դիրքով երեխա: №198-ում պեղվել են երեք ննջեցյալներ. մոտ 77 տարեկան տղամարդ, 12–13 տարեկան տղա և 11–12 տարեկան աղջիկ, իսկ №199-ում՝ հասակավոր տղամարդու թիկունքի մոտ 15–16 տարեկան երեխա (իմա՝ կին)³⁵: №202-ում երեք ննջեցյալներից մեկը 25–30 տարեկան տղամարդ էր, մյուս երկուսը՝ 5–6 տարեկան երեխաներ: №206-ում՝ 25–30 տարեկան կնոջ գլխավերևում բացվեցին 5–6 տարեկան, նստած դիրքով թաղված երեխայի աճյունի մնացորդներ³⁶:

Պետք է նշել, որ անհատական մանկական 16 թաղումներից 8-ում կմախքի անատոմիական դիրքը խախտված էր, իսկ մեկ դեպքում՝ №128-ում, աճյունի գլուխն առանձնացված էր: Այս և այլ փաստերը վկայում են, որ մանկական մահացությունը պայմանավորված է եղել բնական մահով և ծիսական զոհաբերու-

³¹ Худавердян и др. 2015, 50–51.

³² Պետրոսյան 2015, 157–171:

³³ Պետրոսյան 2015, 148:

³⁴ Պետրոսյան 2015, 150–151:

³⁵ Պետրոսյան 2015, 152–153:

³⁶ Պետրոսյան 2015, 156:

թյամբ³⁷: Երեխաների դամբաններն իրենց չափերով և կառուցման եղանակով չեն տարբերվում մեծահասակների թաղման կառույցներից, ինչը հիմք է տալիս կարծելու, որ Լճաշենի ուշերոնգեդարյան հասարակությունում երեխաներն ընդունվում էին որպես համայնքի լիիրավ անդամ, սակայն նվիրաբերման անցումային ծես (*հսիցիսցիս*) չանցածները թաղվել են համայնքի դամբանադաշտի առանձնացված, եզրային հատվածում՝ «մանկական գերեզմանատանը»³⁸:

Թաղման խցի ուղղությունը

Լճաշենի ուշերոնգեդարյան դամբանադաշտում թաղման խցի ուղղությունը կախված է դամբանաբլուրի կառույցի ձևից, այսինքն՝ թաղման խցի ուղղությունն ունի սոցիալական հիմնավորում: Լճաշենի 16–13-րդ դդ. մեծ և միջին դամբանաբլուրներն (I–III կարգ) ունեն այլ կողմնորոշում, որը տարբերվում է *կրունկեխներով* շրջապատված հասարակ դամբանախցերի կողմնորոշումից (IV–VIII կարգ): Այսպես, Լճաշենի ուշերոնգեդարյան 227 դամբաններում արևելք-արևմուտք ուղղությունը կազմում է 11%, իսկ համաժամանակյա 30 դամբանաբլուրներում այն 76% է: Ինչպես տեսնում ենք, IV–VIII կարգի դամբաններում գերակշռում է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք կողմնորոշումը (50%), իսկ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք կողմնորոշումը կազմում է 19% [աղ. 4, էջ 231]: Այն լիովին համապատասխանում է կուր-արաքայան միջագետքի ուշերոնգեդարյան դամբանների կողմնորոշմանը, որտեղ միջին բրոնզից ուշ բրոնզի անցումային փուլում հյուսիս-հարավ կողմնորոշումը (47%) փոխարինվում է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք կողմնորոշմամբ (60%) [աղ. 5, էջ 231]:

Մեր կարծիքով՝ Լճաշենի ուշերոնգեդարյան հանրային վերնախավի թաղման կառույցների ձևաբանական, ինչպես և որակական տարբերությունը պայմանավորված էր վերջիններիս գործունեության փոխկապակցված հատկանիշներով՝ *աշխարհայացքային* (բնակչության «սակրալ» և «պրոֆան» խմբերի տարբերակում), *գործառութային* (աշխարհակառուցվածքային, որն արտահայտվում էր իշխողի և հովանավոր աստծո միջև եղած կապով) և *մշակութային* (թաղման վերգետնյա ու ստորգետնյա կառույցի բարդություն, ուղեկցող իրերի քանակական և որակական կտրուկ տարբերություն)³⁹: Համայնական դամբանադաշտի և իշխողների «սակրալ» խմբերի բաժանումով է պետք

³⁷ Անդրոնովյան մշակույթի (Կենտրոնական Ասիա, Ղազախստան) շատ դամբանադաշտերում նկատվում է մանկական թաղումների նույնական պատկեր, որտեղ, ի թիվս երեխաների մահացության քանակական նույն ցուցանիշի, ինչ Հայկական լեռնաշխարհում է, տարբերակվում են նաև բնական մահով կամ ծիսական զոհաբերությամբ մահացած երեխաների թաղումներ [տե՛ս Хоружая 2015, 257–287]: Հասակավոր տղամարդու և երկու մանկահասակ երեխաների համատեղ թաղումներ փաստագրվել են նաև Շիրակավանում [Թորոսյան և այլք 2003, 33–34]:

³⁸ Հատկանշական է, որ Հայաստանի վաղերկաթեդարյան մի շարք դամբանադաշտերում (Թալին, Հոռոմ) բացակայում են երեխաների աճյունները, ինչն ուսումնասիրողները բացատրում են այդ ժամանակ տիրապետած հատուկ ծեսով, որով երեխաներին կամ չեն թաղել ընդհանուր դամբանադաշտում, կամ թաղել են առանձնացված մի վայրում [Ավետիսյան, Մկրտչյան 1994]:

³⁹ Дашковский, Мейкшан 2015, 15.

բացատրել հասարակության հիմնական զանգվածների թաղման սրահների կողմնորոշման տարբերությունը, ինչով ընտրախառնի ներկայացուցիչները փորձել են առանձնանալ ու սահմանազատվել:

Ուշբրոնզեդարյան հանրություն տարբեր դասերի առաջացումը

Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան հանրություններում հատուկ մասնագիտացված խմբերի կազմավորումը համընկնում է առանձնաշնորհյալների (զինակիրներ) և ոչ-առանձնաշնորհյալների (համայնքի վերարտադրությունն ապահովող մյուս անդամներ) դասերի առաջացմանը: Հենց զինակիրների ռազմականացված խումբն է հին հանրություններում ստանձնում ավագանու, առաջնորդի դերը, որոնք կատարում են տարատեսակ արշավանքներ ևն: Լճաշենի I–III կարգի դամբանները, որոնք ենթադրաբար առանձնաշնորհյալ անձանց թաղմաններ են, պարունակում են ծխական զենքի մեծաքանակ տեսականի և անվավոր փոխադրամիջոցներ (աղ. 7, էջ 73): Փորձենք համեմատել Հարավային Կովկասի ուշբրոնզեդարյան առանցքային հուշարձանների տվյալները:

Այսպես, Արթիկի 640 *կարակոմքներից* միայն 21 խցերում առկա 34 աճյունի հետ է դրված եղել զենք (10%)⁴⁰, Շիրակավանի ուշբրոնզեդարյան 72 դամբանում զենքի տեսականի առկա էր 11 դամբանում՝ 11 աճյունի հետ (15%)⁴¹, իսկ Մադնիսճալայի համաժամանակյա 210 դամբանում միայն 11-ում է փաստագրվել զենք (5%)⁴²: Նույն պատկերը տեսնում ենք Լճաշենի դամբանադաշտում, ուր 227 դամբանում զենք առկա է միայն միայն 23 աճյունի հետ (10%), ընդ որում՝ զինակիրների տարիքը տատանվում է 30–45 տ. սահմաններում⁴³ (աղ. 6, էջ 231):

Սակայն կուր-արաքսյան միջագետքում անվավոր փոխադրամիջոցները վերոնշյալ առանձնաշնորհյալների դամբաններում չեն խորհրդանշում ռազմական իշխանությունը, այլ վերնախավի *ռեդիստրիքուրային* և *ռեցիստրոկացիոն* (վերաբաշխում և փոխանակում) գործառույթների արտահայտությունն են⁴⁴:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ Հարավային Կովկասի ուշբրոնզեդարյան հանրություններում (Արթիկ, Շիրակավան, Մադնիսճալ, Լճաշեն, ևն) յուրաքանչյուր տոհմ դամբանախցում միայն մեկ սերնդի արական ներկայացուցիչի հետ զենքի մեկ կամ կոմբինացված տեսականի դնելու հնարավորություն է ունեցել, ինչը, ի թիվս այլ հատկանիշների, խոսում է առանձնաշնորհյալ կարգավիճակի մասին:

⁴⁰ Хачатрян 1979, 9.

⁴¹ Թորոսյան և այլք 2002, 30–39, 58–60: Ընդ որում, №№ 6 և 114 դամբաններն իրենց գույքի տեսականիով ենթադրում են կանացի թաղում:

⁴² Тушишвили 1978, 25–128.

⁴³ Դամբաններ №№ 104, 198, 119, ևն [Պետրոսյան 2015, 133–137]: Երկաթեդարյան Թալինի և Հոռոմի դամբանադաշտերում «զինակիրների» թաղումների քանակական անսալսադեպ աճը և այդ դամբաններում տղամարդկանց մահացության 20–30 տարեկան սահմանը, խոսում է հաճախակի ռազմական բախումների և կանոնավոր զինվորական գործով զբաղվող խմբերի գոյության մասին [տե՛ս Ավետիսյան, Մկրտչյան 1994, 26]:

⁴⁴ Sagona 2013, 287.

Ձևքի, անվավոր փոխադրամիջոցների և ձիերի բաշխվածությունը Լճաշենի դամբնադաշտի տղամարդկանց թաղումներում
Աղյուսակ 7.

Դամբ. №	Սակր	Հարթ տապար	Դաշույն	Մուր	Նիզակ	Գուրգ	Նետա- սլաք	Աղեղ	Լանջա- պնակ	Կառք/Սայլ		Բրնձե մողել	Ջի
										Փառամիկ	Երկանիկ		
1	2	1		1		1	1		1	1		1	
2	2	1	3		3	1	7			1	3		1
3	1		1	1	1	1	2	1	1	սղեղ			1
5	1		1	1		1	3				1		2
8			2			1	30	1			թախք		2
9			1			1				1	կառք	1	2
10	1			1	1			1		1	1 կառքի անիկ	1	
11							70			1	1		4
12			1				3						
112							6						
36			1		1 տեղ		70						
52							3						
78			1										
Մ97				1			5						
98						1					1		սանձ
104			1			1	3						
108							6						
Մ110			1								1		
119			1			1							
121			1										
143						1							
198						1							
Ընդ.	7	2	15	5	6	12	209	3	2	6	10	3	13

Եզրակացություն

Լճաշենի ուշբրոնզեդարյան հանրության կարգային դասակարգման մեջ առանձնանում են մի քանի հստակ տարբերակվող սոցիալական և մասնագիտական շերտեր, որոնցում սոցիալական դիրքը պայմանավորում էր թաղման ծեսը և ձևը. I–III կարգի մեծ դամբանաբլուրներն ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում, մինչդեռ IV–VIII կարգի դամբաններում տիրապետում է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք կողմնորոշումը:

Լճաշենի դամբանադաշտում տղամարդկանց մահացության ցուցանիշը՝ 30–40, իսկ կանանցը՝ 20–30 տարեկանն է: 14–13-րդ դդ. դամբանադաշտի արևմտյան հատվածում (40 դամբան) մանկական մահացությունը կազմում է 92,5%, ընդ որում երեխաների թաղումներում առանձնանում է երկու տեսակ. ա) առանձին կառուցված դամբաններում և բ) մեծահասակների հետ:

Ի տարբերություն վաղերկաթեդարյան դարաշրջանի, երբ «ռազմական դասը» տեսանելի է «հասարակ համայնականների խավում» ևս, Լճաշենում զենքի տեսականի առկա է միայն առանձնաշնորհյալ անձանց դամբաններում (27 աճյունի հետ՝ 12%), ինչը խոսում է վերնախավի ներսում զինվորական դասակարգի ձևավորվելու մասին:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

տ. տարեկան

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ՄԿՐՏՉՅԱՆ 1994

Ավետիսյան Պ. Ս., Մկրտչյան Ռ. Ա., Թալինի վաղ երկաթեդարյան դամբանների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության փորձ // Հայաստանի Հանրապետությունում 1991–1992 թթ. դաշտային հնագիտական արշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, ՀԱԻ, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1991, 24–27:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ և այլք 2017

Ավետիսյան Հ. Գ., Գևորգյան Ա. Վ., Բորոյան Ա. Ա., Մկրտչյան Լ. Ա., Սարգսյան Գ. Գ., Բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի դամբարանադաշտերի տարածական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները. նախնական դիտարկումներ // Հայագիտության հարցեր, 2017, № 2 (11), 160–176:

ԱՎԵՏՅԱՆ 1986

Ավետյան Վ. Վ., Լճաշենի 1984–1985 թթ. պեղումները // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, № 10 (90), 90–96:

ԱՎԵՏՅԱՆ 2003

Ավետյան Վ. Վ., Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III–II հազարամյակում, Երևան, «Զանգակ–97», 2003:

ԹՈՐՈՍՅԱՆ և այլք 2002

Թորոսյան Ռ. Մ., Խնկիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ա., Հին Շիրակական (1977–1981 թթ. պեղումների արդյունքները) // Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, № 23, ՀԱԻ, Երևան, «Գիտություն», 2002:

ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ 1979

Իսրայելյան Հ. Ռ., Լճաշենի դամբանի պեղումները // Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 1977–78թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1979, 6–7:

ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ 1960

Խանզադյան Է. Վ., Լճաշենի №6 կուրգանը // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, №2, 65–78:

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ 1965

Մնացականյան Հ. Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, №2, 95–114:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2015

Պետրոսյան Լ. Ա., Լճաշենի դամբարանադաշտի 1986–2006 թթ պեղումները, ՀԱԻ, Երևան, 2015 (անտիպ):

АВАЛИШВИЛИ 1991

Авалишвили Г. Б., Попытка социологической интерпретации некоторых памятников юго-восточной Грузии эпохи полиметалла // Кавказ в системе полиметаллических культур Евразии (Телави–Сигнахи 1986), Тбилиси, «Мецнереба», 1991, 172–177.

АЛЕКСЕЕВ 1989

Алексеев В. П., Палеодемография: содержание и результаты // Историческая демография: проблемы, суждения и задачи (отв. ред. Ю. А. Поляков), Москва, «Наука», 1989.

ДАШКОВСКИЙ 2015

Дашковский П. К., Мейкшан И. А., Элита в социальном пространстве кочевого общества (теоретический и методический аспекты) // Элита в истории древних и средневековых народов Евразии (коллективная монография), отв. ред. П. К. Дашковский, Барнаул, Издательство Алтайского государственного университета, 2015, 11–20.

ЕПИМАХОВ 2009

Епимахов А. В., От археологии памятника к археологии социума. Эпоха бронзы Южного Зауралья // Проблемы истории, филологии, культуры, вып. 3 (25), Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2009, 92–104.

МАРСАДОЛОВ 1997

Марсадолов Л. С., Социальные ранги курганов кочевников Алтая VI–IV вв. до н.э. // Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири: материалы всероссийской научной конференции, Барнаул, Издательство Алтайского государственного университета, 1997, 96–99.

МАССОН 1971

Массон В. М., Древние гробницы вождей на Кавказе (Некоторые аспекты социологической интерпретации) // Кавказ и Восточная Европа в Древности (ред. Р. Мунчаев, В. Марковин), Москва, «Наука», 1973, 102–112.

МАТВЕЕВА 2007

Матвеева Н. П., Реконструкции социальной структуры древних обществ по археологическим данным, Тюмень, Издательство Тюменского государственного университета, 2007.

ՄԿՐՏՇՅԱՆ 2001

Մկրտչյան Ր. Ա., Палеоантропология Оромского могильника, Ереван, «Зангак-97», 2001.

МНАЦАКАНЯН 1957

Мнацаканян А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1965 // Советская археология, 1957, № 2, 146–153.

ОБЫДЕННОВ, ДОМРАЧЕВА 2005

Обыденнов М. Ф., Домрачева М. Е., Очерки истории экономики и палеодемографии Урало-поволжского региона в древности, Уфа, Юридический Колледж, 2005.

ПЕТРОСЯН 1988

Петросян Л. А., Раскопки Лчашенского могильника // Археологическая конференция Кавказа, № 1, Тбилиси, «Мецнереба», 1988, 99–101.

ТУШИШВИЛИ 1978

Тушишвили Н. Н., Маднисчальский могильник, Тбилиси, «Мецнереба», 1972.

ХАЧАТРЯН 1979

Хачатрян Т. С., Артикский некрополь, Ереван, Издательство ЕГУ, 1979.

ХОРУЖАЯ 2015

Хоружая М. В., Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации) // «Древности» 2014–2015, Харьков, Харьковское историко-археологическое общество, 2015, 257–274.

ХУДАВЕРДЯН 2016

Худавердян А. Ю., Биоархеологические подходы к изучению следов искусственного воздействия на череп (на примере популяции эпохи бронзы и раннего железного века с территории Армении) // Вестник археологии, антропологии и этнографии, Тюмень, 2016, № 1 (32), 101–112.

ХУДАВЕРДЯН и др. 2015

Худавердян А. Ю., Енгибарян Н. Г., Обосян С. Г., Основные адаптивно значимые факторы природной и социальной среды у древнего населения бассейна р. Шнох (Лорийская область, Армения) // Биологический журнал Армении, № 3 (67), 2015, 48–61.

AWALISCHILI 1987

Awalischili G. B., Zur soziologischen Interpretation der Grabstätten der Trialeti-Kultur (nach Materialien von Meshketi) // Georgica, Heft 10, Jena-Tbilisi, 1987, 71–73.

CHILDE 1944

Childe G. V., Progress and Archaeology, London, Watts & Co., 1944.

NEILING 2009

Neiling J., Die Einführung der Eisen-Technologie in Südkaukasien und Ostanatolien während der Spätbronze- und Früheisenzeit // Black Sea Studies 10, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktors der Philosophie der Fakultät für Kulturwissenschaften, der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Aarhus University Press, 2009.

SAGONA 2013

Sagona A. G., Wagons and Carts of the Transcaucasus // Tarhan Armaani, Essays in Honour of M. Taner Tarhan, Istanbul, 2013, 277–297.

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Բ. Վ. Վարդանյան

*Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն*

Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային
համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության
խնդիրներն՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ.թ.ա. 16–13-րդ դդ.)

Հիմնաբաներ՝ Հարավային Կովկասի հնագիտություն, ուշ բրոնզի դարա-
շրջան, հնաժողովրդագրություն, զինվորական դաս, բրոնզեդարյան բնա-
կավայր, Լճաշեն, դամբարանային համալիր:

Լճաշենի հնագիտական հուշարձանը գտնվում է Սևան քաղաքից 5 կմ հարավ-արևմուտք: Հուշարձանը բաղկացած է բազմաշերտ բնակավայրից, կիկլոպյան մի քանի ամրոցից և ընդարձակ դամբանադաշտից: Դամբանադաշտի կառուցապատման սկզբունքի մեջ հայելա-
յին ձևով տեղ է գտել համայնքի սոցիալական հարաբերությունների արտահայտումը, որի ուսումնասիրման համար օգտագործվել է «կարգային բաժանման համակարգը»: Լճաշենի դամբանադաշտի հնամարդաբանությունն ունի հետևյալ պատկերը. ուսումնասիրվող 186 դամբանում առկա է 196 աճյուն, որոնցից 96-ը բնորոշվել են որպես տղամարդկանց (56%-ը դրված աջ կողքի), 72-ը՝ կանանց (58%-ը դրված ձախ կողքի) և 30-ը որպես երեխաների աճյուններ (աղ. 2–3): Լճաշենի բրոնզեդարյան հասարակության մահվան ցուցանիշը 35–40 տարեկանն է, կանանց համար՝ 20–35 տ.: Մեծ թիվ է կազմում երեխաների մահացության ցուցանիշը, ինչը կապված է ինչպես բնական գործոններով, այնպես էլ ունի ծիսական ետևախորք: Այն դամբանաբլուրները, որոնք վերակազմվում են որպես համայնքի առանձնաշտրկյալ կարգավիճակ ունեցող անձանց թաղումներ, պարունակում են մեծ քանակությամբ ծիսական առարկաներ, անվավոր փոխադրամիջոցներ և զինատեսակներ:

B. V. Vardanyan

*Institute of Archaeology and Ethnography
Shirak Center for Armenological Studies*

Issues of Sociodemographic Differentiation for the Late Bronze Age in the
Territory of Kura-Araxes Interfluve according to the Lchashen Necropolis
(16–13th cc. BC)

Keywords: Archaeology of the South Caucasus, Late Bronze Age, paleodemography,
military class, Lchashen necropolis, burial rite, burial structure.

The study brings into question the burial hierarchy of the Lchashen necropolis with regard a field-work performed at ground level. The implemented fieldwork regards the archaeology's task to dig for concrete pieces of evidence so as to focus the old site of Sevan, which will then through analysis inquire thought-provoking clues in this respect. Therefore, the study would cover the issue in depth, besides to dissect data's ground in an attempt to speculate vital hypothesis apropos. The fieldwork was conducted in the archaeological site of Lchashen. The latter used to be a settlement, where an eventful life through the Late Bronze Age is observed. Indeed, the task performed upon, was to excavate around 800 graves of the old site and to observe the burial hierarchy which was eminent for the Bronze Age epoch. The observation witnesses a vital system of stratification standing on a

social hierarchy that processed the order of noble graves' category to low class graves. Besides to the burials' pattern that notices a difference according to the gender. The witness of weapons is within the noble class graves. That would allow a historical testimony with regard to this period. Unfortunately, the subject is still under-researched. The scope is to highlight the different circumstances related to life in Lchashen and the conduct of the society during the Late Bronze Age that remains unreachable.

Б. В. Варданян

Институт археологии и этнографии

Ширакский центр арменоведческих исследований

**Вопросы палеодемографических исследований
в эпоху поздней бронзы Куро-араксского междуречья
по материалам лчашенского могильника (16–13 вв. до н.э.)**

Ключевые слова: археология Южного Кавказа, эпоха поздней бронзы, палеодемография, военное сословие, Лчашен, погребальный обряд, погребальное сооружение.

Археологический памятник Лчашен, расположенный в 5 км к юго-западу от города Севан, состоит из многослойного поселения, циклопической крепости и погребального поля. Отражением социальных отношений является принцип планировки могильника, для прояснения которого используется методика «рангового дробления общества». Палеодемография лчашенского могильника следующая: в изучаемых 186 погребениях 196 скелетов, 96 из которых – мужские (56% на правом боку), 72 – женские (58% на левом боку) и 30 – детские [табл. 2–3]. Маркер смертности в Лчашене для людей мужского пола составляет 35–40 лет, для женской части население – 20–35 лет. Очень высок уровень смертности детской части населения, что связано как с естественными факторами, так и с ритуальными (жертвоприношение) [табл. 2]. В тех погребениях, которые считаются погребениями племенной знати, в числе сопровождающего материала имеются разнообразные виды оружия и колесный транспорт (10%) [табл. 7].